

Editorial Team

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan) E-mail: kabulzia@rambler.ru

Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C. Valikhanov Institute of history and ethology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Krupa Tatiana Nikolaevna, Researcher at the Research Laboratory of Experimental Archaeology, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Margulan Centre, Head of the International Research Laboratory "YMAI" (Kazakhstan – Ukraine); ORCID

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Kushkumbayev Aibolat Kairslyamovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department ñ of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Muktar Abilseit Kapizovich, Director of the State Historical and Cultural Museum-preserve "Saraishyq" - Doctor of Historical Sciences, Professor; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); ORCID

Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);

Outram Alan, Doctor of archeology, professor, Department of Archaeology and History, University of Exeter (Exeter, UK); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Peter Finke, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); Scopus Author ID: 55124700300

Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Saidov Ilkhomjon Mukhiddinovich, doctor of historical sciences, professor (Samarkand, Uzbekistan); ORCID

Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Vuillemenot Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Executive Editor

Mukanova Gyulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Murzakhodzhayev Kuanysh

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Zikirbayeva V.S.

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 4, pp. 692-703, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

IRSTI / FTAXP / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_4_692-703

**АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНДЕГІ ДІНИ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ
ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ**

Меңдігүл Сағатқызы Ногайбаева¹, Ақнұр Оразғалиқызы Көшімова², Төрәлі Қыдыр³

^{1,2}эл-Фараби атындағы ҚазҰУ (71-үй, эл-Фараби даңғылы, 050040, Алматы, Қазақстан)

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0003-4093-1435> e-mail: nmendigul@mail.ru

²PhD, аға оқытушы
<https://orcid.org/0000-0003-3466-2216>. e-mail: akosh.kno@gmail.com

³Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, (29-үй, Құрманғазы көшесі, Алматы, Қазақстан)
<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>. e-mail: qydyr.torali@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Ногайбаева, Кошымова, Қыдыр, 2023

Андатпа. *Kіріспе.* Алтын Орда тарихы мәселесін зерттеудің бастауы ұзақ уақыттарды қамтығандығына қарамастан, мемлекеттегі ислам діні мәселесі айналасындағы пікірталастар әлі де өзектілігін көрсетіп отыр. Осыған байланысты мақалада Жошы ұлысындағы мұсылмандық дәстүрді дәріптеуші діни-дидактикалық шығармалардың деректік маңызы қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Алтын Орда дәуіріндегі діни-дидактикалық шығармаларды дерек ретінде қарастыра отырып, ислам дінінің орны мен саяси және рухани өмірге қатынасын айқындау, діннің мемлекеттің ішкі және сыртқы мәселелерді шешудегі орны, сондай-ақ сопылық тариқаттың тарихи сабақтастық мәселелерін тарихи деректер негізінде қарастыру және Алтын Орданың рухани-мәдени өміріндегі алар орнын ашып көрсету. *Нәтижелер.* Алтын Орда мемлекеті шеңберінде ислам дінінің рухани мәдениетке тигізген әсері көрнекті әдебиет өкілдерінің шығармалары негізінде қарастырылды. Алтын Орда дәуіріндегі діни-дидактикалық шығармалар үлгілеріне талдаулар Дешті Қыпшақ жеріндегі мұсылмандықтың даму үдерісін көрсетеді. Яғни, Қазақстан аумағында кеңінен тараған йасауи тариқатының тарихи контекстегі орнына талдаулар жасалып, Алтын Орда мемлекетіндегі ислам дінінің орнығуының өзінен бұрын өмір сүрген мемлекеттер тарихындағы исламның алар орнымен тарихи сабақтастығы айқындалды. *Қорытынды.* Ислам дінінің XIII ғасырдың 20-жылдарында Алтын Ордада мемлекеттік дін мәртебесіне ие болуы ұзақ уақыттар бойы қалыптасқан әлеуметтік-саяси, тарихи, діни үдерістердің нәтижесі болғандығы баяндалды.

Түйін сөздер: Алтын Орда, ислам діні, діни-дидактикалық шығармалар, Рабғузи, дерек.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Жана деректерді аудару және Алтын Орданың этносаяси тарихын зерттеу» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 10965240).

Дәйексөз үшін: Ногайбаева М.С., Кошымова А.О., Қыдыр Т.Е. Алтын Орда дәуіріндегі діни-дидактикалық шығармалардың деректік маңызы // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 4. 662-703 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_4_692-703

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ РЕЛИГИОЗНО-ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В ЭПОХУ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Мендигуль Сагатовна Ногайбаева¹, Акнур Оразғалиевна Кошымова², Торали Кыдыр³

^{1,2}КазНУ им. Аль-Фараби (Республика Казахстан, Алматы, аль-Фараби, 71. 050040)

¹Кандидат исторических наук, асс.профессор

<https://orcid.org/0000-0003-4093-1435> e-mail: nmendigul@mail.ru

²PhD, старший преподаватель

<https://orcid.org/0000-0003-3466-2216>. e-mail: akosh.kno@gmail.com

³Кандидат филологических наук, доцент

Институт Литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, (Республика Казахстан, Алматы, Курмангазы, 29)

<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>. e-mail: qydyr.torali@gmail.com

Аннотация. *Введение.* Несмотря на то, что изучение истории Золотой Орды охватывает длительный период времени, существующие дискуссии по вопросу ислама в государстве до сих пор показывает актуальность данной проблемы. Поэтому в данной статье прославляющие мусульманскую традицию религиозно-дидактические произведения улуса Джучи рассматриваются как источник данной эпохи. *Цель и задачи исследования.*

Определение синтеза Источниковедческий анализ религиозно-дидактических произведений

Определение места ислама и его отношения к политической и духовной жизни, роль религии в решении внутренних и внешних проблем государства, а также проблемы исторической преемственности суфийского тариката на основе анализа религиозно-дидактических произведений и исторических данных и выявление их места в духовной и культурной жизни Золотой Орды. *Результаты.* Влияния ислама на духовную культуру в рамках Золотоордынского государства было рассмотрено на примере произведений видных деятелей литературы. Анализ образцов религиозно-дидактических произведений периода Золотой Орды показывает процесс развития ислама в Дешти-Кипчаке. То есть проведен анализ исторического контекста суфийского тариката, распространившегося на территории Казахстана, определены место и историческая преемственность ислама в истории государств, существовавших до становления исламской религии в Золотой Орде. *Выводы.* Сообщается, что статус ислама как государственной религии в Золотой Орде в 20-х годах XIII века стал результатом многолетних общественно-политических, исторических и религиозных процессов.

Ключевые слова: Золотая Орда, исламская религия, религиозно-дидактические произведения, Рабгузи, источник.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Перевод новых источников и исследование этнополитической истории Золотой орды» (регистрационный номер: AP 10965240)

Для цитирования: Ногайбаева М.С., Кошымова А.О., Кыдыр Т.Е. Источниковое значение религиозно-дидактических произведений эпохи Золотой Орды // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 4. С. 692-703. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_4_692-703

THE SOURCE SIGNIFICANCE OF RELIGIOUS AND DIDACTIC WORKS OF THE GOLDEN HORDE PERIOD

Mendigul Sagatovna Nogaibaeva¹, Aknur Orazgalievna Koshymova², Torali Kydyr³

^{1,2}KazNU al-Farabi (h.71, al-Farabi str., 050040, Almaty, Kazakhstan)

¹Candidate of Historical Science, associate professor

<https://orcid.org/0000-0003-4093-1435> e-mail: nmendigul@mail.ru

²PhD, senior teacher

<https://orcid.org/0000-0003-3466-2216> e-mail: akosh.kno@gmail.com

³Candidate of Philology, associate professor

M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Kurmangazy str., 296 Almaty, Kazakhstan)

<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>. e-mail: qydyr.torali@gmail.com

Annotation. *Introduction.* Despite the fact that the study of the history of the Golden Horde covers a long period of time, the existing discussions on the issue of Islam in the state still show the relevance of this problem. Therefore, in this article, the religious and didactic works of the Jochi ulus glorifying the Muslim tradition are considered as a source of this era. *Purpose and objectives of the research.* Determination of the place of Islam and its connection with political and spiritual life, the role of religion in solving internal and external problems of the state, as well as the problems of historical continuity of the Sufi Tariqa based on the analysis of religious and didactic works and historical data and determination of its place in the internal and cultural life of the Golden Horde. *Results.* In order to prove the positive influence of Islam on spiritual culture within the Golden Horde state, it was studied using the example of works by prominent literary figures. The analysis of examples of religious and didactic works from the Golden Horde period shows the process of development of Islam in Deshti-Kipchak. Conducting an analysis of the historical context of the Sufi Tariqa, which spread over the territory of Kazakhstan, determined the place and historical continuity of Islam in the history of the states that existed before the establishment of the Islamic religion in the Golden Horde. *Conclusion.* It is reported that the status of Islam as the state religion in the Golden Horde in the 20s of the 13th century was the result of long-standing socio-political, historical and religious processes.

Keywords: Golden Horde, Islamic religion, religious and didactic works, Rabguzi, sources.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Translation of new sources and study of the ethnopolitical history of the Golden Horde"(IRN: BR10965240)

For citation: Nogaibaeva M.S., Koshymova A.O., Kydyr T.E. The source significance of religious and didactic works of the Golden Horde period // Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 692-703. (In Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_4_692-703

Кіріспе. Ортағасырлық Алтын Орда мемлекетінің Еуразия құрлығының шығыс бөлігіндегі халықтардың тарихында алатын орны зор. Соның ішінде Алтын Орда хандардың діни сенімдері және мемлекеттік дін меңгейіне көтерілген исламның ішкі, сыртқы мәселелерді шешудегі маңызы, рухани-мәдени өмірдегі өзгерістер, түркілік және исламдық синтез, руханият сабақтастығы мәселелері бүгінгі күнге дейін өзекті тақырыптардың бірі ретінде саналады. Исламның қоғамдық санадағы орны мен әдебиетке, ғылым мен білімге тигізген әсері зор болды. Нәтижесінде осы кезеңде Алтын Ордалық әдебиеттің кең көлемін құраған діни-дидактикалық шығармалар дүниеге келді. Бұл туындылар өз заманында Алтын Оданың ислам өркениетінің белгілі орталықтарының бірі болғандығын көрсетеді. Осыған байланысты мақалада Алтын Орда хандарының діни көзқарастары, исламды мемлекеттік дін ретінде қабылдауы, оған қатысты саясаттарының нәтижелері, Алтын Ордадағы исламның орны, халықтың дүниетанымы мен құндылықтар жүйесіне әсері діни-дидактикалық шығармаларды тарихи дерек ретінде талдау негізінде қарастырылады. Ислам дінінің рухани, жазба мәдениетіне тигізген ықпалының зор болғанын әдеби жәдігерлердің мазмұндық ерекшеліктерімен байланыстыруымызға болады. Мақалада Алтын Ордағы ислам дінінің рухани әлемдегі орны мен маңызы әдеби, діни-дидактикалық жәдігерлердің мазмұнындағы көрінісін анықтау арқылы ислам дінінің қазақ жеріндегі әулиелі, киелі жерлердің тарихымен, ауыз әдебиетімен байланысы, сондай-ақ сопылықтың Алтын Оданың рухани мәдениетіндегі көрінісі ауызша және жазбаша деректер негізінде қарастырылады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Діни-дидактикалық шығармалардың деректік маңызына тоқтала отырып, Алтын Орда тарихындағы діни түсініктер мен дінді жеке тұлғалық және мемлекеттік тұрғыда қабылдау барысында кездесетін тарихи заңдылықтар мен түсініктерді қарастыруда салыстырмалы-тарихи әдісті пайдалану зерттеудің әдіснамалық негізін құрайды. Дегенмен де кез-келген оқиғаларды сипаттағанда нақтылыққа алып келетін деректанулық зерттеу әдісіне ерекше мән беріледі. Сонымен зерттеу барысында тарихи талдау, саралау, деректанулық сыни әдістері пайдаланылды. Сонымен бірге тақырып аясы Алтын Орда

дәуіріндегі ислам дініне қатысты болғандықтан дін және әдебиет саласындағы зерттеушілердің көзқарастары мен тұжырымдарын мәселені өткен мен кейінгі тарих арасындағы сабақтастық түсінігіне көңіл аударылды. Ретроспективті зерттеу әдісіне сүйен отырып мәдени-рухани мұраларымыздың тарихи сабақтастағы мәселелеріне назар аудардық.

Бұл әдістер Алтын Орда тұсында дін мен дәстүр сабақтасты айқын көрсетуге мүмкіндік береді. Түркінің бай ауыз әдебиеті діни аңыз-эпсаналармен толығы мен ежелден келе жатқан фольклорлық мұралардың исламның кеуімен өзгерістерге ұшырауын, ислами дүниетаным мен түркілік көзқарастың ұштасқанын осы дәуірде жазылған діни-дидактикалық шығармаларды талдай отырып айқындаймыз. Мәселен, Насируддин Рабғұзидың «Қиссасул-әнбиясында» пайғамбарлар тарихынан бөлек түркінің көне аңыз-эпсаналарына да кеңінен орын берілген. Бүгінгі қазақ халқының санасында жатталып қалған атақты «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?», «Көгершіннің аяғы неге түкті?» секілді аңыздарды осы шығармалардан кездестіреміз. Сонымен бірге халық ауыз әдебиетінде жиі кездесетін тапқырлық пен шешендікке қатысты хикаялар да қарастырып отырған кезеңдегі діни-дидактикалық шығармаларда кеңінен орын алған. Мақалада 1310 жылы жазылған Насируддин Бұрхануддин Рабғұзидың «Қиссас әл-әнбия» («Пайғамбарлар қиссасы»), Махмұт ибн Ғали әл-Бұлғари әс-Сараи әл-Кердерінің «Нәһж әл-фәрадис» («Жұмақтардың ашық жолы»), сондай-ақ «Мұғин әл-мүридті» Исламның «Мұғин әл-мүридті», авторы белгісіз «Раунақ әл-Ислам», Мұхаммед Бабырдың «Мубәййән дәр фиқһы» тәрізді шығармалар негізге алынды. Бұл шығармалардың кейбіреулері иман негіздерінен бастап, шариғаттағы нәзік мәселелерді талдай отырып, өлең түрінде жазылған. Ислами көзқарас пен түркілік танымның синтезі ретінде жазылған Рабғұзи еңбегінің көне қолжазбасы бүгінде Лондондағы Британия музейінің кітапханасында сақталған. Осы нұсқа XV ғасырда жазылған болып, бүгінгі ғылымға белгілі ең толық әрі көне нұсқа болып есептеледі. XVI ғасырда көшірілген тағы бір нұсқасы Санкт-Петербургтағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапханасынан орын алған. Қолда бар мәліметтерге қарағанда, осы кітапханада Рабғұзидың шығармасына қатысты 6 қолжазба, Швецияда 2 қолжазба, Париж бен Бакуде бір-бір қолжазбадан сақталған (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 85).

Мақалада талдаған діни-дидактикалық шығармалар М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми-шығармашылық тобы (томды құрастырып, баспаға дайындаған – мақала авторларының бірі Т. Қыдыр) жариялаған ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы атты 3-томдық жинақтың «Алтын Орда дәуіріндегі әдеби жәдігерлер» атты 3-ші томына енгізілген (Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы, 2020). Тарихи оқиғалар мен үдерістерді салыстырмалы талдау үшін «далалық ауызша тарих айту» дәстүрінің көрініс болып табылатын фольклорлық шығармалар «Бабалар сөзі» жинағына енгізілген тарихи аңыздар талданды (Бабалар сөзі, 2012). Сонымен қатар, классикалық ортағасырлардағы жазба дерек мәліметерін В. Тизенгаузеннен (Тизенгаузен, 1941) бастап соңғы жылдары мемлекеттік бағдарламалар мен гранттар шеңберінде жарық көрген өзге де аудармалар арқылы пайдаландық (История Казахстана в арабских источниках. Том. I. 2005.).

Талқылау. Жалпы Алтын Орда дәуіріндегі діни-дидактикалық шағырамалар тарихи дерек ретінде арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Дегенмен, Алтын Орданың жекелеген билеушілері Берке, Өзбек, Туда Мөңке хандардың исламға қатынастары, жалпы Алтын Орда тарихындағы исламның таралуы мен орны, мемлекеттің саяси тарихымен қатар руханиатына қатысты зерттеулерде жалпылама аталып өткен. Себебі, Алтын Орда билеушілерінің ислам дініне деген көзқарасы, ұстанымы, оның мемлекеттің маңызды нышандарда көрініс беруі, және т.б. мәселелер мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын қарастырғанда, сондай-ақ жеке тұлғалардың өмірін зерттеу барысында қай кезде де зерттеуші ғалымдардың назарынан тыс қалған емес, керісінше қызығушылық тудыратын объектісіне айналып, шетелдік және отандық тарихнамада бірнеше құнды зерттеу еңбектерінің жазылуына алып келді. Солардың бірқатарына тоқталар болсақ, американдық тарихшы Девин Дьюиз Алтын Орда және оның мұрагер мемлекеттерінің басқару аумақтарындағы түркі-моңғол халықтарының билеуші таптарының және жалпы қарапайым халықтың исламды қабылдауын талдап жазады (DeWeese, 1994). Автор Алтын Орда кезеңіндегі тарихи-әдеби жәдігерлерінің діни сарындары, әсіресе мұсылмандық дәстүрдегі әулиелер культінің қалыптасуы, оның уақыт өте келе аталған дәстүр мұсылмандық әлем бейнесі мен тарихнамасына енгізілуін қарыстырған. Бұл дәстүрдің таралуына және түркі халқының санасына енуіне оның фольклорлық, эпикалық жүйелерге

жақындығы және Жошы ұлысындағы әрбір кланның нақты аймақтық шеңберінің болуы ықпал етті деп есептейді (DeWeese, 1994: 321-408). Белгілі қазақстандық зерттеуші А. Муминов Орталық Азиядағы діни-теологикалық мектеп тарихын, соның ішінде VIII-XV ғасырлардағы ханафи мәзһабы теологтарының Орталық Азия тарихындағы орны мен маңызын зерттеуге арналған зерттеулерінің маңызы зор. Ол Орталық Азиядағы ханафи мәзһабын қарастыра отырып, Алтын Орданың тумасы Махмұд ибн Сулайман әл-Кәфавидің (989/1581 ж.ж.) «Катаиб аләм әл-ахяр мин фукаһа' мазһаб ан-Ну» еңбегінің қолжазбасын талдайды және осы арқылы ислам діні мен жергілікті мәдени дәстүрлердің көп ғасырлық өзара әрекеттесу процестеріндегі ханафи теологтарының шешуші рөлін, исламның жергілікті жерге бейімделуін Алтын Орда экономикасындағы, мәдениетіндегі, әдет-ғұрыптары мен нанымдарындағы ерекшеліктерін көрсетеді (Муминов, 2015). VIII-XIX ғасырлар басы аралығындағы ислам дінінің таралуы мен қазақ мұсылмандық дәстүрінің қалыптасуына арналған тарих ғылымдарының докторы Н.Д. Нұртазинаның еңбегінде Дешті Қыпшақ көшпелі элиталарының исламды қабылдауы және Қазақстан мен Еуразияның саяси тарихы мен мәдени-өркениетіндегі төңкеріс оқиғасы ретінде қарастыра отырып, Алтын Орда хандарының исламды қабылдау, діни білім алу, саяси тарихында пайдалану және т.б. мәселелерге де тоқалады (Нуртазина, 2016: 207-243). М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми-шығармашылық тобы соңғы жылдары Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет тарихын зерттеуде тамаша еңбектер жариялады. Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы атты 3-томдық жинақтың «Алтын Орда дәуіріндегі әдеби жәдігерлер» атты 3-ші томында діни-дидактикалық шығармалар жинақталды. Авторлар Алтын Орда дәуірінде дүниеге келген діни-дидактикалық шығармалардың қатарында Насируддин Бұрхануддин Рабғұзидың «Қиссас әл-әнбия» («Пайғамбарлар қиссасы»), Махмұт ибн Ғали әл-Бұлғари әс-Сараи әл-Кердерінің «Нәһж әл-фәрадис» («Жұмақтардың ашық жолы»), «Мұғин әл-мүридті» және т.б. алғаш рет қазақ тіліне аударылып жарияланды (Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы, 2020). Бұл жинаққа енген шығармаларды талдай отырып, түркі тілінде жазылған, ислам шарттарын түркілік ұғымға жақын талдаған еңбектер арқылы Алтын Ордадағы исламның өзіндік формасы, ерекшеліктері туралы тұжырымдар жасауға мүмкіндік аламыз.

4. Зерттеу нәтижелері. Моңғол империясының заңды жалғасы саналатын Алтын Орда мемлекетінің тарихында ислам одан әрі дами түсіп империяның ресми дініне дейін көтерілді. Шыңғыс ханның жүргізген «біріктіру саясаты» негізінде жүзеге асырылған «Еуразия даласын мекен еткен түркі-моңғол халықтарының бірлігі» идеологиясы барысында Қыпшақ, Еділ Бұлғариясы, Каспий маңын мекен еткен халықтарын бағындыра отырып біріктіру өзінің нәтижесін берді. Бұл аймақтардың Жошы ұлысының құрамына кіруімен ислам дінінің мемлекеттегі рөлі айқындалды, яғни қалалардың гүлденіп дамуы, рухани мәдени саладағы жетістіктердегі мұсылмандардың үлестерінің артуына жол ашылды.

Алтын Орда тарихындағы ислам діні мен жазба мәдениеті (діни әдебиеттер) тарихындағы өзара сабақтастық тығыз байланысты болды. Алтын Ордалық дәстүрлі тарихнама тарихи санадағы жекелеген рулар тарихы, жергілікті әулиелердің және аңыздарда бейнеленген танымал тұлғалардың әрекеттері исламмен тығыз байланыста қарастырылғандығына дәлел бола алады (Ноғайбаева, 2022).

Алтын Орда дәуірінде дүниеге келген діни-дидактикалық шығармалардың қатарында Насируддин Бұрхануддин Рабғұзидың «Қиссасул-әнбия» («Пайғамбарлар қиссасы»), Махмұт ибн Ғали әл-Бұлғари әс-Сараи әл-Кердерінің «Нәһжүл-фәрадис» («Жұмақтардың ашық жолы»), «Мұғинул-мүридті» және т.б. болып табылады. Мұндағы кейбір еңбектер, атап айтар болсақ «Қиссасул-әнбия» Алтын Орда бектерінің бірі Тоқбұғаның арнайы тапсырысы бойынша жазылған болатын. Рабғұзи бұл шығарманың жазылуына арнайы ұсыныс болғандығына, ондағы мақсат пайғамбарлар өмір тарихын таратып жазу керек екендігіне тоқталады. Ал тапсырыс беруші кім деген сұраққа келсек, тағы да автор: «...бектер ұрпағы, жігіттер сардары, ұлы атты, құтты затты, ізгі мінезді, ислам сауытты, моғол текті, мұсылман дінді, адамзат сүйеніші, мүміндер қуанышы, беделді ұлы, ақылы теңіз бегіміз Насир әд-Дин Тоқбұға» (Әдеби жәдігерлер, 2008: 10), деп Ислам дінін қабылдаған моңғол билеушілерінің бірі Насир әд-Дин Тоқбұға бектің өтінгенін жазады. Рабғұзи одан әрі шығармасын жазу барысында, Тоқбұға бектің құрметіне мына жолдарды арнайды:

Жасы кіші, жолы ұлы,
Заты анық бек Тоқбұға

Ол Насир әд-Дин көниясы
Ел билесін, жүз жасасын,
Болып бағынышты Жаратушысына,
Бұдан артар жақындығы (Әдеби жәдігерлер, 2008: 11).

Осылайша өз заманының белді бектерінің бірінен тапсырыс алған Бұрхан әд-Дин Рабғузи Алладан медет сұрап, сол дәуірдегі қол жеткен көптеген кітаптарды парақтай отырып, өзіне дейінгі хатқа түскен болмаса ауызша тараған аңыз-әпсаналарды, риуаяттарды сараптай отырып шығарманы жазуға кіріседі. Бұл тақырыпқа еңбегін жазардан бұрын ең алдымен, міндетті түрде Құран аяты мен пайғамбар хадисінен үзінді келтіреді, содан кейін ғана хикая, риуаят сияқты қосымша мәліметтерге жүгініп отырған. Осылайша, ежелгі әлемнің пайда болуынан бастап, VII ғасырға дейінгі тарих қойнауынан мол мәліметтер беріп, сыр ақтаратын діни-танымдық, үгіт-насихаттық бұл еңбек бар-жоғы бір жылдың ішінде жазылып шығады.

Мұхаммед пайғамбарға мадақ айтарда Рабғузи шығарманың өн бойында қасиетті Құран аяттарынан үзінділер келтіріп отырған. Әрбір аяттың мән-мазмұнын ашып көрсетуге тырысқан. Өз заманының билеушісі Насир әд-Дин Тоқбұғабекке арнау айтып, еңбектің жазылу себебін таратып айтуды да ұмытпаған.

Насируддин Тоқбұға бектің мадағы:

...Мұрасы бектік дінінде,

Сұрар оны ұстап жаға,

Әсілі моғол екен текті,

Ислам үшін тұтты жаға,

Болды Расулдың үмметі, - деп Тоқбұғабектің моғол екендігін де сөз ете отырып, исламды қабылдағанын хабарлайды (Ежелгі дәуір әдебиетінің, 2020: 20).

«Халиқ пен махлұқты, яғни Жаратушы мен жаратылысты махаббатпен тану ұстыны Алтын Орданы мекендеген мұсылмандарға тән еді. Берке мен Өзбек хандардың «әһлі тариқат», яғни тариқат өкілдері шейхтарының үгіт-насихаты нәтижесінде дінді қабылдағаны белгілі. Оған себеп – Қожа Ахмет Исауаи негізін қалаған иасауилік рухани жолы мен негізін Нәжм әд-Дин Кубра қалаған кубруаи тариқатының өкілдері Жошы ұлысында сопылықтың сырлы әлемін кеңінен насихаттаған. Сондықтан да, Жаратушының қаһарынан қорқып емес, қайта Оның мейіріміне сүйсініп дінді қабылдау – Алтын Орда қаламгерлеріне тән қасиет еді» (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 116).

Алтын Орда тұсында дін мен дәстүр сабақтасты айқын көреміз. Түркінің бай ауыз әдебиеті діни аңыз-әпсаналармен толықты не ежелден келе жатқан фольклорлық мұралар ислами астар алды. Әсіресе, көне ұғымдар мен түсініктер қастерленіп, киелілік қасиетке ие болды. Түркінің бай салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы Исламмен синтезделіп, жаңаша сипат алып, өмір сүруін жалғастарды. Имам Ағзам Әбу Ханифа мәзһабының жергілікті халықтардың ежелден келе жатқан салт-дәстүрін жоққа шығармастан, қажет жағдайда олардан да пайдалану шарты ислами дүниетаным мен түркілік көзқарастың ұштасуына өз септігін тигізді. Себебі, Әбу Ханифа мәзһабының басқа фикһтық мектептерден басты ерекшелігі – белгілі бір мәселеде қасиетті Құран аяттары мен пайғамбар хадистеріне сүйену, ижмағ, қияс, истихсан шарғи шешімдерден бөлек, халықтың ғасырлар бойына қалыптасқан өмір салтының нәтижесінде туындаған әдет-ғұрыптары Құран мен хадиске қайша келмесе, соны қабылдау болып табылатын. Жошы ұлысының Имам Ағзам Әбу Ханифа мәзһабының ұстауының бір қыры да осында еді. Яғни, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрге кеңшілікпен қарайтын Ханафи мәзһабы Дешті қыпшақ тұрғындарына хош келді. Ислами дүниетаным мен түркілік көзқарастың ұштасқанын осы дәуірде жазылған діни-дидактикалық шығармалардан кездестіруге болады. Біз жоғарыда келтірген Насируддин Рабғузидың «Қиссасул-әнбиясында» пайғамбарлар тарихынан бөлек түркінің көне аңыз-әпсаналарына да кеңінен орын берілген. Онда «Қарлығаштың күйрығы неге айыр?», «Көгершіннің аяғы неге түкті?» секілді аңыздар орын алған. Сонымен бірге халық ауыз әдебиетінде жиі кездесетін тапқырлық пен шешендікке қатысты хикаялар да осы шығармада кеңінен орын алған.

Алтын Орда тұсында дін мен дәстүрдің сабақтастығының нәтижесінде дәстүрлі Исламның алғышарттары қалыптасқанын баса айтқан жөн. Алтын Орда тұсындағы діни дүниетанымды барынша ашып көрсетуге тырысқан Рабғузи осы шығармасы арқылы кейбір діни мәселелерге қатысты дүниелерге өзінің көзқарасын білдіріп отырған. Тіпті кейбір

мәселелерге өзіндік діни шешімін, яғни фәтуасын да беріп отырған. Мысалы, ежелден тойланып келе жатқан Наурыз мерекесінің діндегі шешімін ол өзінің Жүсіп пайғамбарға қатысты қиссада таратып берген. Ол Жүсіп пайғамбардың адамзаттың ішіндегі ең сұлуы екендігін, сұлулықтың нышаны көктем екендігін, ал көктемнің белгісі Наурыз екенін әдемі келтіре білген. Рабғұзи көктемнің келгенін «Күн атты сұлтан Хұт атты ауылдан Хамал атты жерге қоныс аударды» деп жазады да ары қарай мына өлең жолдарын жырлаған:

...Күн хамалға келгенінде келді әлем наурызы,

Өтті бахмал суық, қыс қалмады қар-мұзы.

Күн келіп, мың көркі ашылып, тірілер өлген жаһан,

Таң бозарып, нақышыменен безенеді бұл жер жүзі (Әдеби жәдігерлер, 2008: 115).

Рабғұзидың «Қиссәс әл-әнбиясы» – ислами көзқарас пен түркілік танымның синтезі, яғни, дін мен дәстүр сабақтастығының көрінісі. Себебі мұнда діни мәселелермен қатар түркілік құндылықтарға да орын берілген. Рабғұзи шарифат шарттары мен түркілік танымды ұштастырудың өзіндік жолын тапқан. Ол түркінің кейбір аңыз-әпсаналарын Нұх пайғамбар қиссасы арқылы жеткізсе, ежелден келе жатқан наурыз мейрамына қатысты жыр-жолдарын Жүсіп пайғамбар қиссасының ішіне салған. Әлемді топан су басқаны жайындағы аңыз-әпсаналар көптеген халықтардың фольклорлық мұраларында сақталған. Сондықтан да, түркілік көне аңыздарды Нұх қиссасы арқылы жеткізу авторға тиімді болса, наурыз мейрамын Құранда «Әхсән әл-қасас», яғни «ең көркем қисса» деп аталған Жүсіп пайғамбардың өмір жолы арқылы жеткізу ыңғайлы болған (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 126).

Алтын Орда дәуірінде, анығы 1310 жылы жазылған Рабғұзи шығармасының көне қолжазбасы бүгінде Лондондағы Британия музейінің кітапханасында сақталған. Осы нұсқа XV ғасырда жазылған болып, бүгінгі ғылымға белгілі ең толық әрі көне нұсқа болып есептеледі. XVI ғасырда көшірілген тағы бір нұсқасы Санкт-Петербургтағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапханасынан орын алған. Қолда бар мәліметтерге қарағанда, осы кітапханада Рабғұзидың шығармасына қатысты 6 қолжазба, Швецияда 2 қолжазба, Париж бен Бакуде бір-бір қолжазбадан сақталған (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 85).

XIII-XVI ғасырлардағы түркі әдеби жәдігерлеріне назар салғанымызда сол уақытта Исламның негізгі ұстындары мен шарифат шарттары өлең сөзбен өрнектелген үш шығарманы кездестіреміз. Біріншісі – Исламның «Мұғин әл-мүрид», екіншісі – авторы белгісіз «Раунақ әл-Ислам», үшіншісі – Мұхаммед Бабырдың «Мубәййән дәр фикһы». Осы үш жәдігерде иман негіздерінен бастап, шарифаттағы нәзік мәселелерге дейін баршасы өлең түрінде жазылған. Үш шығармада да Әбу Ханифаның фикһтық мектебі насихатталған, яғни Имам Ағзам мәзһабындағы шарғи мәселелер жырланған. Оның діни һәм саяси мәні бар. Исламның Әбу Ханифа мәзһабындағы шарифат шарттарын жырға қосуының басты себебі – Жошы ұлысында Ислам мемлекеттік дін ретінде жарияланған, ал фикһтық мектеп ретінде Әбу Ханифа мәзһабы қошталған. Жошы ұлысына қарайтын өлкелерде діни алауыздық туындамау үшін де барша жамағаттың бір шарғи жолды ұстануы қажет еді. Сондықтан да, Ислам 1313 жылы мүридке, яғни дін жолын үйреніп жүрген шәкірттерге көмекші құрал ретінде өзінің «Мұғин әл-мүрид» атты туындысын жазған. Ал, 1465 жылы жазылған «Раунақ әл-Исламның» дүниеге келуінде де түркі мұсылман әлеміндегі рухани тұтастыққа деген қажеттілік жатыр. Себебі, Жошы ұлысында Әбу Ханифа мәзһабы негізгі фикһтық мектеп ретінде бекігендіктен де, Мәурәннәһір, Хорасан һәм Дешті қыпшақты мекендеген түркілердің бір дін мен мәзһабта болуы маңызды еді. 1521 жылы Мұхаммед Бабырдың «Мубәййән дәр фикһ» атты туындысын жазуының астарында Иранда сефевидтер династиясының негізін қалаушы Шаһ Исмайыл Хатаидың шиғалық ағымды мемлекеттік дін ретінде жариялауымен тікелей байланысты. Мұхаммед Шайбанидан ығысып, көмекке Шах Исмайылдың билігіне жүгінген Бабырды өз жерлестерінің шиғалыққа бүйрегі бұрды деп, одан теріс айналған тұсы да болған. Сол жаладан құтылу әрі өзі негізін қалаған Моғолстанда ханафилік мәзһабтың үстемдік құруы үшін де оның осы шығарманы жазуына түрткі болған деуге негіз бар. Себебі, түркі халықтарының рухани тұтастығы маңызды болған. Діни-танымдық, діни-дидактикалық тұрғыда жазылған осындай шығармалар Дешті қыпшақ, Хорасан һәм Мәурәннәһір түркілерінің бір имани-сенімде қалып, рухани тұтастығының сақталуына әсер еткен (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 176-177).

Алтын Орда тұсында фикһтық мектепте – Әбу Ханифа, ал имани-сенімде – Имам Матуриди жолы берік орнады. Оны сол дәуірде жазылған діни-дидактикалық шығармалардан

аңғарамыз. 1313 жылы хатқа түскен Ислам атты ақынның «Мұғинул-мүрид» атты туындысында кеңінен қамтылған. Шариғат шарттарын өлеңмен жазып шығуды көздеген автор сол дәуірде негізгі мазһабқа айналған Әбу Ханифа жолын жыр жолдарымен таратып шыққан. Онда шариғат шарттарымен бірге, сопылықтағы кейбір мәселелер де қамтылған. Осыдан-ақ, руханияттың өзегі болып табылатын сопылық жолдың Алтын Ордада кеңінен тарағанын аңғарамыз. Расында да, Қожа Ахмет Йасауи негізін қалаған йасауи тариқаты мен Нәжмәддин Кубрауидің жолы негізінде қалыптасқан кубрауи жолы сол дәуірдегі негізгі сопылық мектептердің бірі болатын. Берке хан мен Өзбек ханның дінді қабылдауында осы тариқат өкілдерінің әсері болғаны белгілі.

Мысалы, Берке ханның мұсылман болып туылғандығы туралы аңыз ортағасырлық деректерде сақталып қалған (Сборник материалов., 1941: 16). Сондай-ақ, Сығанақ қаласында жүрген Берке ханның Ордаға барып, әкесінің билігін қолына алуы керектігін естігеннен кейінгі өзіне серік болған әскерінің жол бойғы кездескен қорқыныштарының қалай сейілгендігі, бір өзінің жауға қарсы аттанып, жеңіске қалай жеткендігі туралы да аңыздар Алтын Орданың өзіндік ауызша тарих айту дәстүрінде сақталып қалған. Өтеміс қажының жазуынша бас-аяғы сегіз адаммен Қаракөлден Дешті Қыпшақ даласына, Алтын Орданың астанасы Сарайшыққа аттанған Беркенің серіктері жолай қосылғандармен есептегенде бар-жоғы 1500 адамға жетеді. Еділ өзенінің жағалауына жетер тұста, Кулзум теңізін (Каспийді) өрлеп қалың қолмен Хулагудың келе жатқанынан хабардар болған Беркенің адамдары «Хулагудың әскері көп, ұлы падиша. Біз оған қарсы тұра алмаймыз» деп әбігерге түседі. Сонда Берке «Мен жорыққа өз еркіммен шыққан жоқпын. Сендер де маған сенбей тұрғандарың белгілі. Ендеше менің сендерге қояр бір шартым бар. Мына қолымдағы асықты дулығаның шошағына иіремін. Егер де асық оңқасынан тұрар болса, мен жауымды жеңетін боламын. Жеңіс мен жақта болады. Егерде асық оңқа түспесе, сендердің айтқандарыңды орындаймын» деп қарамағындағылармен келіседі. Асықты иіргенде шошақтың үстіне оңқасынан түседі. Мұны көрген қарамағындағы серіктері күдіктен айырылып, жүрекке сенім ұялап, осылайша Хулагу әскеріне қарсы жүреді. Беркенің қарауылдары төбеге шығып бақылау барысында Ширван тарапынан қалың қолдың шаң қаптырып келе жатқанын көреді де Беркеге хабар береді. Қарамағындағылары тағы да қобалжи түскенде Берке айтады: «Мен мына төбеге шығамын, сендер осы арадан бақылаңдар. Құдай тағаланың күдіретін көретін боласыңдар. Егер де жау мені аларлық болса, соғысқа кірікпей қаша жөнеліңдер». Сонымен төбе басына шыққан Берке төменнен көрінген шетін болжап білу мүмкін емес жау әскері жақындағанда қамшысын үш мәрте сілтеп жіберіп, атын тебініп жау жаққа қарай аттанады. Берке төбеден түспей жатып-ақ жау сапы бұзылып, қаша жөнеледі. Мұны көрген Берке әскері сондарын ала қуа түседі. Өлтіргені өлтіріледі, қолға түскендері тұтқынға алынады, аттарын айдап алады, жабдықтарын иемденеді. Кейіннен Беркенің бектері тұтқынға түскендерден «Сіздер төбе басындағы жалғыз кісіден неге сонша қорықтыңыздар, неге қаштыңыздар?» – деп сұрағанда, олар «Төбе басында тұрған кісінің екі қапталында ұшы-қиыры жоқ қалың қол тұрды. Сондықтан да біз шеп құрып бастадық. Ал ол кісі бізге қарай ат салғанда, қапталындағы екі қосын әскері де бізге қарай лап берді», – деп жауап берген дейді» (Утемиш-хаджи, 1992: 97-98).

Деректерге қарағанда, Беркенің кіндігін мұсылман әйел кесіп, мұсылман әйелдің ғана сүтін ішкенін білеміз. Сондай-ақ мұсылмандық тәрбиені имамдардан алып, Құран да оқығандығы, хадистерді, мұсылман ережелерімен, заңдарымен жақсы таныс адамдарды үнемі жанында ұстайтындығы және де кітапханасының да өте бай болғандығы жазылады. Әскерін де мұсылмандардан жасақтағаны, яғни 30 000 әскері де мұсылман болғандығын көреміз. «Люди, заслуживающие доверия, говорят, что во всем войске его такой порядок: каждый всадник должен иметь при себе молитвенный коврик с тем, чтобы при наступлении времени намаза заняться совершением его (намаза). Во всем войске его никто не пьет вина и при нем (Берка) постоянно находятся великие ученые из (числа) толкователей» (Жорана), изъяснителен хадисов, законоведов и догматиков» (Сборник материалов, 1941: 16-17).

Сондай-ақ Өзбектің билігі тұсындағы дін мәселесінде мынадай оқиғаны сипаттап береді «В пятницу я верхом отправился в соборную мечеть и медресе. Этот город находится под властью султана Узбека, имеющего там своего великого эмира по имени Кутлудумур. Этот эмир построил медресе и другие примыкающие к нему помещения. Что касается мечети, то ее построила его благочестивая супруга Турабек-хатун. ...У них прекрасный обычай для

исполнения молитвы, подобного которому я нигде не встречал, кроме как у них. Заведено, что каждый муаззин обходит дома, расположенные поблизости от его мечети, извещая о наступлении часа молитвы. Того, кто не присутствовал на общей молитве, имам бьет в присутствии общины. В каждой мечети висит для этого плеть. Кроме того, налагается штраф в размере пяти динаров, которые расходуются в пользу мечети и для угощения бедняков и неимущих. Говорят, обычай этот существует с древних времен» (Ибрагимов, 1988: 73). Негізінен араб-парсы тілінде жазылған ортағасырлық деректерде кездесетін осындай мазмұндағы мәліметтер Алтын Ордадағы ислам дінінің таралуы мен жекелеген билеушілердің ұстанымдары мен көзқарастарын көрсетеді. Ал, исламның таралуымен Алтын Орданың өз аумағында пайда болған діни-дидактикалық шағармалар Алтын Ордалық исламның мазмұны мен сипатын ашып көрсете алады.

Ибн Баттута кездескен Алтын Орда ханы Өзбек пен оның әмірлері сунниттер. Негізінде сунниттік ислам төрт мизхабты – шафиғилік, ханафилік, мәликилік және ханбалилік мәзһабының тең дәрежедегі маңыздылығын мойындайды. Бұл арада Алтын Орданың шығысында – Хорезмде, батысында – Қырымда, сонымен бірге Еділ бойында ханафиттік мектеп өз үстемдігін жүргізген болатын. Ел астанасы Сарайда ханафилік және шафиттік мінберлері бар мешіттердің санына қарағанда, олардың қоғамдағы жағдайы біркелкі болмаған, 12:1 қатынасымен ханафи мәзһабының пайдасына шешілгенін көреміз (Крамаровский, 2014: 68). Ибн Баттута өз жазбасында ханафилік мәзһабтың басымдығын «Они (Кыпчаки) ханафитского толку...» деп бірнеше рет қайталап көрсетеді (История Казахстана, 2005: 212).

Көріп отырғанымыздай, солардың қатарында бүгінгі күні де өз өзектілігін жоймаған, сонау ортағасырлардан бастау алып келе жатқан Йасауидің ханафи мәзһабы Алтын Орда аумағында кең қанат жайды. Оның көрінісі әдеби, діни-дидактикалық шығармалардан анық көрінеді. Сондай-ақ мемлекеттің астанасы саналған Сарайшық қаласы маңына жақы аумақ өзге халықтардың ықпалы аз өлкенің діннің тарауына арнайы тандалынып алынған да тәрізді көрінеді. Себебі, бұл өлке әулиелердің көптеп шоғырланған жері және Алтын Орданың өмір сүруі дәуіріндегі Маңғыстау жері арқылы Еуропа мен Азияға керуен жолдарының бойында керуен-сарайлардың салынуын Өзбек ханның есімімен, оның мемлекетті билеген дәуірімен байланыстырады. «...датирует их строительство золоордынским периодом, точнее временем правления Узбек-хана (1312-1342 гг.) и его наместника в Хорезме Туглук-Тимура, а прекращение функционирования дороги связывает с последствиями разрушительных походов Тимура на Хорезм и Поволжье в 70-е годы XIV в.» (Мендикулов, 1987: 33). Академик В.В. Бартольд өзінің «Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVIII в.» атты еңбегінде Моңғол империясының құрылуымен бірге Еуропадан Азияға қарай (Еділ өзенінен Сарайшық арқылы Оралға, Көне Үргенішке, Отырар, Алмалыққа қарай) жаңа сауда жолы пайда болғанын жазады. «Өзбек ханның тұсында (1312-1342) дами түскен бұл сауда жолын мұсылмандар да, сонымен бірге XIV ғ. Еуропа көпестері де пайдаланған (Бартольд, 1965: 55). Сонымен бірге бұл керуен жолының бойында бүгінгі күнге дейін сақталып қалған әулиелі жерлердің басым бөлігі орналасқан.

Ал Маңғыстау өлкесіндегі әулиелік жерлер мен әулиелердің аттары Қожа Ахмет Йасауи есімімен тікелей байланысты екендігіне тоқталмай өтуге болмас. Сондай жерлердің бірі Шопан атаның мешіті. Ал, өз кезегінде Шопан ата Қожа Ахмет Йасауидың тікелей шәкірті болып келеді. Бұл туралы мына бір аңызды келтіре кетейік: «Бірде Қожа Ахмет шәкірттерін жинап қолындағы жебені (енді бір нұсқасында асатаяқ түрінде кездеседі) ататынын және ол жебе қайда барып түссе, сол маңда шәкірттері сопылық ілімді ары қарай дамытулары қажет екенін айтады, жебені шаңырақтан атып жібереді. Сонда өзге шәкірттері асатаяқ түседі-ау деген жерге дейін жүгіре бастайды, ал Шопан орнынан тапжылмай отырады. Қожа Ахмет оның мәнісін сұрағанда «Мархабатты ұстаз, сіздің асаны табу үшін менің ұзақ сапарға аттануым керек», – деп жауап береді. Жауабына разы болған ұстаз сапарына ақ жол тілеп, батасын береді. Осылайша, жолға аттанған Шопан ата асаны Маңғыстау түбегінен табады» (Бабалар сөзі, 2012: 75). Шопан ата Баян байға қойшы болып жалданып жұмыс жасап жүреді де, кейіннен қарапайым адам еместігіне көзі жеткен Баян қызын беріп, қамқорлық етеді. Асаның Маңғыстау өлкесіне түсуінің өзінде үлкен мән жатыр. Йасауи ілімін осы өңірге де жеткізу қажет болған еді. Оғыздар тарихында да Қожа Ахмет Йасауимен тікелей байланысты мынадай аңыз бар: «Түркістанда Ақман және Қараман атты бектері Қожа Ахметтің беделінің

өсуін көре алмағандықтан астыртын әрекет ойластырып, бір сиырды сойып, Йасауидің сабанханасына тығып қояды. Ертеңіне ханға келіп, «Қожа Ахметті қалайша әулие дейсіз, оның айтқаны өтірік, жасағаны ұрлық, елдің малын ұрлап елге үлестіріп, алдап сатады. Кешегі жоғалған өгізді осы сойып алған. Сенбесеңіз тінтуге рұқсат етіңіз. Рұқсат етілген соң тінту басталып, қойылған орнынан етті суырып шығарады. Жиылған жұртқа көрсетпек болып, сабанханадан шыға бергенде Ақман мен Қараман бірі ақ, екіншісі қара төбетке айналып, бір өкпеге таласып, ырылдаса бастайды. Мұны көрген ел қашты. Осылайша, Хазіреттің әулиелігіне көздері жетеді. Елге зияндық еткендіктен халық күнбатысқа қарай қашады» (Хорошкин, 1874). Бұл аңыз-оқиғаның түрікмендер арасында (Ақман мен Қараман екеуі Абдол руынан шыққан) тараған нұсқалары бар. Оқиға Сыр бойындағы оғыздардың батысқа жылжуымен байланысты болса да, Түркістан мен Маңғыстау арасындағы діни байланысқа және діни идеологияға қатысты бірден-бір дерек болып табылады.

Сонымен, XIII ғасырда басталған діни үрдіс XIV ғасырдағы билеушілер тарапынан да қолдау тауып, кеңінен таралып, ресми мемлекеттік дәрежеде мәртебеге ие болып, өркендеп қанат жайған исламның Еуразияның далалық аумағындағы таралуының өзіндік ерекшеліктерін көре аламыз. Әдеби, діни-дидактикалық шығармаларда кездесетін тарихи-географиялық сабақтастық, жалғастық мәселесіне де көңіл бөлмеске болмайды. XIII ғасырдың екінші жартысында Алтын Орданың тарихи сахнаға шығуы түркі халықтарының саяси да, мәдени де өміріндегі өзгерістерге үлкен әсер етті. Жошы ұрпақтарының исламды қабылдауының нәтижесі мәмлүк-қыпшақтармен қарым-қатынас орнатып, мәдени әрі әдеби байланыстардың нығая түсуіне өз әсерін тигізді. Ал мұндай саяси-дипломатиялық байланыстар арқылы мәдени қатынастың өркен жаюына бірден бір басты себеп, екі елдің бір дінді ұстанып, бір мәдениет пен ортақ өркениеттің аясына топтасуы, екіншіден, екі ел халықтарының туысқандық байланыстарында жатыр еді. Және де бұл арадан өзара жалғастық пен сабақтастық үрдісін де байқаймыз. Мысалы, Сарай қаласында қолға алынған шығарма Мысырда аяқталып, не болмаса мәмлүк-қыпшақтары ордасында жазылған еңбек Сыр бойындағы қалалардың бірінде қайта көшірілу жағдайлары сол кездегі әдеби өмірдің қалыптасу жағдайына айналғанын байқатады. «...ежелден өркениет ошағы болған Хорезм аймағының Алтын Орда мемлекетінің қол астына қарауы түркі сөз өнерінің дамуына оң ықпалын тигізді. Тамыры тереңде жатқан түркі жазба мұрасы XIII-XIV ғғ. діни-танымдық, діни-дидактикалық хәм діни-сопылық сипатында дамып, тематикалық жағынан байи түсті. Жанр жағынан түрленді. Аударма-нәзіралық дәстүр де осы кезде дамып, орта ғасырда дүниеге келген көркем туындылар түркі әдеби тіліне тәржімаланды. Алтын Орда жазба жәдігерлері кейінгі заман туындыларының қалыптасып-дамуына өз септігін тигізді» (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 83).

Қорытынды. Алтын Ордада ислам дінінің кең таралып, мемлекеттік дін дәрежесіне көтерілуімен мұсылмандық діннің мемлекеттің рухани әлеміндегі орны да тереңдей түсті. Алтын Орда дәуіріндегі діни-дидактикалық негізде жазылған жоғарыда аты аталған шығармалар Дешті Қыпшақ, Мәуреннахр түркілерінің рухани мәдениеті мен қоғамдық санасының қалыптасуы туралы мол деректік мәліметтер береді. Ең алдымен шарифат шарттары мен ислам тарихына қатысты сюжеттердің түркі тілінде жазылып таралғандығын атап өтуге болады. Бұл Алтын Ордада әдебиет пен ғылымның тілі, негізінен, түркі тілі болғандығын көрсетеді. Екіншіден, бұл шығармалардың мазмұны мен мәніне қарай оырып, Алтын Ордада ханафи мәзһабының кең қанат жайғанын, сопылық танымның терең орын алғанын көреміз. Діни-дидактикалық шығармалар жергілікті түркілік дәстүрлерді бойына сіңіріп, исламға дейінгі жергілікті сюжеттерді кіріктіре алды. Исламмен қатар ихсан мәселелері кеңінен жырланды. Бұл тақырып кейінгі қазақ әдебиетінде, философиялық көзқарастарында сабақтастықпен көрініс тапты.

Әдебиеттер

Алтын Орда әдебиеті. 2022 – Алтын Орда әдебиеті: генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы. Ұжымдық монография. Алматы: «Evo Press», 2022. 320 б.

Әдеби жәдігерлер, 2008 – Әдеби жәдігерлер. 20 томдық. Насируддин Бурхануддин Рабғұзи. Пайғамбарлар қиссасы. 8 том. Алматы: Таймас, 2008. 480 б.

Бабалар сөзі, 2012 – Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Астана: «Фолиант», 2012. Т. 85: Тарихи аңыздар. 416 б.

Бартольд, 1965 – Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVIII в. Соч., т.3. М.: Изд-во Наука, 1965. 711 с.

Ежелгі дәуір әдебиетінің, 2020 – Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы. Бес томдық. Т. 3: Алтын Орда дәуіріндегі әдеби жәдігерлер (діни-дидактикалық шығармалар) / Томды құрастырып, баспаға дайындаған: Т.Е. Қыдыр. Алматы: Evo Press, 2020. 576 б.

Ибрагимов, 1988 – Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. М., «Наука», 1988. 128 с.

История Казахстана, 2005 – История Казахстана в арабских источниках. Т. 1. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем. Переработанное и дополненное издание. Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. 272 с.

Крамаровский, 2014 – Крамаровский М.Г. Ибн Баттута о тюркском исламе // Золотоордынское обозрение. №1(13). 2014. С. 64-74.

Мендикулов, 1987 – Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата: Онер, 1987. 160 с.

Муминов, 2015 – Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии // под ред.: С.М. Прозорова. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. 400 с.

Нуртазина, 2016 – Нуртазина Н. Распространение Ислама формирование казахской мусульманской традиции (VIII – нач. XIX вв.): монография / Н.Нуртазина. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 354 с.

Ногайбаева, 2022 – Ногайбаева М.С. Становление и особенности золотоордынской традиционной историографии // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2022. Т. 140. №. 3. С. 74- 88.

Сборник материалов, 1941 – Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В.Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М-Л.: Академия наук СССР, 1941. 308 с.

Утемиш-хаджи, 1992 – Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. Алма-Ата: Гылым, 1992. 296 с.

Хорошхин, 1874 – Хорошхин А. Народы Средней Азии. Материалы для статистики Туркестанского края. вып. 3. СПб.: Тип. и хромолит. А. Траншеля, 1874. 328 с.

DeWeese, 1994 – DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania State University. 1994. 681 p.

References

Altyin Orda adebieti. 2022 – Altyin Orda adebieti: genesis, zhanrlyk erekshelik, dastur zhalgastygy [Literature of the Golden Horde: genesis, genre specificity, continuity of tradition]. Uzhyndyk monografiya. Алматы: «Evo Press», 2022. 320 p. [In Kaz].

Adebi jädigerler, 2008 – Adebi jädigerler [Literary relics]. 20 tomдық. Nasiruddin Burhanuddin Rabguzi. Paigambarlar hissasyi. 8 tom. Алматы: Taymas, 2008. 480 p. [In Kaz].

Babalar sozi, 2012 – Babalar sozi [The words of the ancestors]: Juztomдық. Astana: “Foliant”, 2012. T. 85: Tarihi anyzdar. 416 p. [In Kaz].

Bartold, 1965 – Bartold V.V. Svedenia ob Aralskom more nizoviah Amu-Dari s drevneishih vremen do XVIII v. [Information about the Aral Sea and the lower reaches of the Amu Darya from ancient times to the 18th century]. Soch., T.3. М.: Izd-vo Nauka, 1965. 711 p. [in Russ].

DeWeese, 1994 – DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania State University. 1994. 681 p. [In Eng].

Ezhelgi dauir adebietinin, 2020 – Ezhelgi dauir adebietinin antologiasy [An anthology of ancient literature]. Bes tomдық. T.3: Altyin Orda dauinindegi adebi jädigerler (dini-didaktikalyk shygarmalar) / Tomdy kurastyryp, baspaga daiyndagan: Т.Е. Kydyr. Алматы: Evo Press, 2020, 576 p. [In Kaz].

Ibragimov, 1988 – Ibragimov N. Ibn Battuta I ego puteshestvia po Srednei Azii [Ibn Battuta and his travels in Central Asia]. М.: Nauka, 1988. 128 p. [In Russ].

Istoria Kazhstana, 2005 – Istoria Kazhstana v arabskih istochnikah [History of Kazakhstan in the Arabic sources]. Т. 1. Sbornik materialov, otnosiashihsa k istorii Zolotoi Ordy. Izvlechenia iz arabskih sochineni, sobrannye V.G. Tizengauzenom. Pererabotannoe I dopolnennoe izdanie. Алматы: “Daik-Press”, 2005. 272 p. [In Russ].

Kramarovski, 2014 – Kramarovski M.G. Ibn Battuta o turkskom islame [Ibn Battuta and on Turkic Islam] // Zolotoordynskoe obozrenie. №1(13). 2014. Pp. 64-74. [In Russ].

Mendikulov, 1987 – Mendikulov M.M. Pamiatniki narodnogo Kazahstana [Monuments of folk architecture of Western Kazakhstan]. Alma-Ata: Oner, 1987. 160 p. [In Russ].

Muminov, 2015 – Muminov A.K. Hanafitski mazhab v istorii Sentalnogo Azii [The Hanafi madhhab in the history of Central Asia] // pod.red.: S.M. Prozoreva. Almaty: Kazakh ensiklopediasy, 2015. 400 p. [In Russ].

Nurtazina, 2016 – Nurtazina N. Rasprostranenie Islama formirovanie kazahskoi musulmanskoj traditsii (VIII-nach XIX vv.) [The spread of Islam and the formation of the Kazakh Muslim tradition (VIII-beginning of the XIX centuries)]: monografia / N. Nurtazina. Almaty: Kazakh Universiteti, 2016. 354 p. [In Russ].

Nogaibaeva, 2022 – Nogaibaeva M.S. Stanovlenie I osobennosti zolotoordinskoj tradisionnoj istoriografii [Formation and special features of the traditional historiography of the Golden Horde] // Vestnik ENU im. L.Gumileva. Seria Istoricheskie nauki. Filosofija. Religiovedenie. 2022. T. 140. №3. Pp. 74-88. [In Russ].

Sbornik materialov, 1941 – Sbornik materialov, otnosiashisja k istorii Zolotoi Ordy [Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T. II. Izvlechenia iz persidskih sochineni. Sobrannye V. Tizengauzenom I obrabotannye A.A. Romaskevichem I S.L. Volinym. M.-L.: Akademia nauk SSSR, 1941. 308 p. [In Russ].

Utemish-haji, 1992 – Utemish-haji. Chingiz-name [Chingiz-name] / Faksimile, perevod, transkripsia, tekstologicheskie primechania, issledovanie V.P. Iudina. Kometari I ukazateli M.H. Abuseitovoi. Alma-Ata: Gylym, 1992. 296 p. [In Russ].

Horoshhin, 1874 – Horoshhin A. Narody Srednei Azii. Materialy dla statistiki Turkestanskogo kraia [Peoples of Central Asia. Materials for statistics of the Turkestan region]. Vyp.3. SpB.: Tip. i hromolit. A. Transhelija, 1874. 328 p. [In Russ].

ОТАН ТАРИХЫ. 2023 № 26 (4)

ӘДІСНАМА / METHODOLOGY / МЕТОДОЛОГИЯ

Балтабаева К.Н., Жакишева С.А.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ КАЗАХСТАНСКИХ БЕЖЕНЦЕВ 20–30-Х ГГ.
XX ВЕКА И ПРОБЛЕМЫ РЕАБИЛИТАЦИИ.....670

Meldibekova Z.A.

DIGITALIZATION OF MODERN NATIONAL HISTORICAL SCIENCE683

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Ногайбаева М.С., Көшімова А.О., Қыдыр Т.

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНДЕГІ ДІНИ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ
ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ.....692

Қамбарбекова Ф.Ә., Қари Қ.А.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ БҰХАРА ХАНЫНЫҢ ЕЛШІСІ ХАТШЫСЫНЫҢ
ЕСТЕЛІГІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚТАР.....704

Oterova G.E., Karimova A.E., Kussainov D.Zh.

THE SIGNIFICANCE OF THE DOCUMENTS OF THE SIBERIAN COMMITTEE
IN THE STUDY OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN OF THE XIX CENTURY.....718

Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.А.

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ МҰСЫЛМАНДЫҚ МЕКЕМЕЛЕР МЕН ДІНБАСЫЛАРҒА
ҚАТЫСТЫ ИМПЕРИЯЛЫҚ ДОКТРИНАЛАР.....730

Нұрпейісова Э.Т., Әбіл Е.А., Ураков Д.Ж. (Узбекистан)

ЕЛДЕС ОМАРОВ: ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ТҮЛҒА (ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ).....744

Харипова Р.Е.

МУЗЕЙНЫЙ ФОНД КАК ИСТОЧНИКОВАЯ ОСНОВА ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ И
КУЛЬТУРЫ (К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ФОНДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЯ
КАЗАХСТАНА).....755

Қожақұлы Ө., Асқар А.Г.

XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АУЫЛЫ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ-САЯСИ АХУАЛДЫ ЖІКТЕУ,
ТАЛДАУ (СЫРДАРИЯ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА).....767

Собисевич А.В. (Россия)

ОПЫТНАЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ СТАНЦИЯ КАРАГАНДИНСКОГО
ИСПРАВИТЕЛЬНОГО ТРУДОВОГО ЛАГЕРЯ.....779

Мамбетова Г.А., Мүмінов Ә.К. (Түркия)

ҚАЗАҚ МОЛДАЛАРЫНЫҢ XX ҒАСЫРДАҒЫ «АМАН ҚАЛУ» СТРАТЕГИЯСЫ
(ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС Өңірі).....792

Taspulatova K.K.

METHODS AND WAYS FOR CULTIVATING KAZAKHSTANI PATRIOTISM.....808

Маргулан А.С.

КОМПАРАТИВИСТСКИЙ АНАЛИЗ ЛОНДОНСКОГО И САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКОГО
СПИСКОВ «ТАВАРИХ-И ГУЗИДА-ЙИ НУСРАТ-НАМЕ» ПО ГЕНЕАЛОГИИ
ДЖУЧИДОВ.....817

Kuanbay O.

THE IMPACT OF THE GENRO COUNCIL OF ELDERS ON SHAPING MODERN JAPAN
(1889-1912).....832

Бәкір Ә.Қ., Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т.

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТ ЖОЛЫНДАҒЫ
КҮРЕСІНДЕГІ НЕГІЗГІ ТҰЖЫРЫМДАР.....846

АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА

Рахимжанова С.Ж., Курманиязов И.С., Аккошкарлова Ж.Т.

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ ИЗУЧЕНИЯ КЕРАМИКИ СТОЯНКИ
ЖАЛҒЫЗ-АҒЫМ.....860

Нұрманова А.Ш.

ДЖУЧИДСКИЕ ПРАВИТЕЛИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА:
СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ И НАРРАТИВНЫХ
ИСТОЧНИКОВ.....870

Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН КЕШЕНДІ ЭТНОАРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ
2021 ЖЫЛҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ.....883